

ЗВ'ЯЗОК РЕФЛЕКСИВНОСТІ З КРЕАТИВНИМИ ПРОЯВАМИ ОСОБИСТОСТІ

У статті висвітлюється досвід зарубіжних та вітчизняних науковців щодо теоретичного й емпіричного аналізу проблеми рефлексії, рефлексивності, креативних проявів особистості, а також їхнього взаємозв'язку. Подаються результати емпіричного дослідження щодо особливостей зв'язку між рефлексивністю та креативними проявами дорослих осіб за такими параметрами, як: стать, вік, сиблінговий статус у батьківській нуклеарній сім'ї (єдина, молодша, старша дитина).

Ключові слова: рефлексія, рефлексивність, самосвідомість, креативність, вік, стать, сиблінгова позиція в нуклеарній сім'ї.

Постановка проблеми. Аспект рефлексивної детермінації творчості та креативних можливостей людини не є новим у науці, але об'єктивні тенденції розвитку психології відкривають в ній нові параметри, в силу чого й сама проблема набуває нових векторів актуальності. На сучасному етапі антропологізація рефлексії все більше розкривається не просто як складова самосвідомості, а й як унікальний спосіб, за допомогою якого людина відкривається самій собі. Тому рефлексивність як властивість виявляється набагато інтегративнішою, складнішою, ніж вважалося раніше. Рефлексивний стан, акти самоусвідомлення міри креативних можливостей особистості забезпечують їй додаткову можливість у саморозвитку та самовдосконаленні.

Дослідження феноменів рефлексії й креативності проводиться за багатьма психологічними напрямками, школами, а аналіз змісту й механізмів рефлексивної детермінації креативних проявів особистості вказує на те, що рефлексивні властивості є необхідною складовою її саморегуляції, позаяк забезпечують успішну адаптацію й особистісний розвиток. У той же час, результати останніх досліджень все частіше розкривають зв'язок рефлексії з депресією, нейротизмом і песимізмом (Дж. Грінберг, Т. Пищинський); а в окремих роботах існування позитивних форм рефлексії взагалі ставиться під сумнів (С. Нолен-Хексма, К. Любомирський). У цілому, амбівалентність рефлексивних процесів з точки зору їхньої регуляції життєдіяльності людини виявляється досить часто.

Поряд із цим, не зважаючи на значний інтерес до взаємодетермінації рефлексивності й креативності та апріорну проблемність заявленої теми дослідження, вона в недостатній мірі висвітлена у ракурсі конкретних чинників, зокрема: статевих, вікових, сімейних.

З огляду на це, **метою** даного дослідження є виявлення особливостей зв'язку між рефлексивністю та креативними проявами дорослих осіб за такими параметрами, як: стать, вік, сиблінговий статус у батьківській нуклеарній сім'ї (єдина, молодша, старша дитина).

Результати теоретичного дослідження. А. Бузман одним із перших почав виділяти дослідження з проблем рефлексії й самосвідомості в особливу галузь, назвавши її психологією рефлексії. Рефлексію дослідник визначає так: це переживання, яке людина переносить із зовнішнього світу на саму себе (цит. за [2, с. 228]).

М. Снайдер вводить поняття самомоніторингу як характеристику особистості, до змісту якої входить, по-перше, здатність і прагнення відслідковувати через самоспостереження і самоконтроль свою експресивну поведінку й самопрезентацію в соціальних ситуаціях і, по-друге, реалізація цієї здатності, управління враженням, яке ми справляємо на інших. Відповідно, самомоніторинг можна розглядати як тенденцію і здатність до саморефлексії в різних комунікативних ситуаціях [11].

С. Рубінштейн вважає рефлексію критерієм двох основних способів існування людини. За першого способу формується ставлення (ще не усвідомлене) не до життя у цілому, а до окремих його явищ. Другий спосіб існування пов'язаний з проявами рефлексії, "кожний вчинок людини набуває характеру філософського судження про життя". З появою рефлексії для особистості відкриваються дві альтернативні можливості – розчарування в житті та відчуження від нього або побудова свого життєвого шляху на новій свідомій основі. За С. Рубінштейном, суб'єкта життя характеризують три здібності: здатність до рефлексії, світоглядні почуття та відповідальність [7].

Отже, рефлексія виступає чинником організації й розвитку самосвідомості особистості. Найбільш виразно вона проявляється при необхідності перебудовувати спосіб своїх внутрішніх і зовнішніх дій, аналізуючи їхню структуру. Поряд із цим, кожна складова самосвідомості є окремим напрямом, модусом існування рефлексії. Рефлексія формується у процесі спілкування (аутоспілкування), виступаючи водночас його сутністю, яка виражається у ставленні до себе як до іншого і ставленні до себе іншого.

У цілому, в сучасній зарубіжній психології дослідження рефлексії як особливої психічної реальності розкривається двома основними лініями розвитку поглядів на цю проблему. Перша (К. Карвер, Р. Аткинсон та ін.), започаткована інтроспективною психологією, змінюючись, знайшла своє відображення в таких напрямках, як гештальт- та екзистенційна психологія. Друга (Дж. Бруйєр, Дж. Ройс та ін.) розпочинається ранніми дослідженнями мислення в когнітивній психології. Традиційне розуміння рефлексії як необхідної умови мислення та творчості доповнено уявленнями про те, що вона сама формується в актах творчої діяльності і що за креативними проявами, які виявляються в мисленнєвій діяльності особистості, стоять її рефлексивні можливості [4].

Важливою умовою конструктивного дослідження окресленої проблеми А. Карпов вважає необхідність диференціації предмета психології рефлексії. На думку вченого, рефлексія – це синтетична психічна реальність, що має вивчатися диференційовано, у трьох базових аспектах: як психічний процес, психічна властивість і психічний стан. Не менш важливою є також необхідність врахування трьох провідних видів рефлексії, що виділяються за часовим принципом: ситуативно-актуальної (забезпечує безпосередній самоконтроль поведінки), ретроспективної (виражає схильність до аналізу вже реалізованої діяльності), і перспективної (співвідноситься з функцією планування, прогнозування). Дослідник уточнює, що рефлексія має таку властивість як структурність, що диференціює її за своїм спрямуванням, уявляючи її в "інтра- й інтерпсихічному". Перша співвідноситься з рефлексивністю як здатністю особистості до самосприймання й аналізу змісту власної психіки, друга – зі здатністю до розуміння психіки інших людей, що включає, окрім цього, також і механізми проєкції, ідентифікації, емпатії (Карпов, 2002).

Так, наприклад, ідентифікація складного, яке може бути розділене не тільки в предметній сфері, а й у просторі сенсів і ресурсів, і є частиною рефлексії, яка забезпечує переосмислення стереотипів будь-якого типу [6].

Теоретична основа власне креативності прослідковується в роботах багатьох зарубіжних авторів (Г. Айзенк, Д. Векслер, Дж. Гілфорд, А. Маслоу, С. Меднік, О. Торренс), в яких вона визначається як розвиток дивергентного мислення, що специфічно реалізується передусім в оригінальності, швидкості, гнучкості. У сучасній українській психологічній науці креативність розглядається як характеристика інтелекту, який є цілісним інтегрованим психічним утворенням і забезпечує породження, конструювання й перебудову особистісних ментальних моделей світу (О. Кульчицька, С. Максименко, О. Матюшкін, В. Моляко М. Смульсон).

У цілому, аналіз джерел продемонстрував, що сьогодні найбільш популярними підходами до вивчення рефлексивних і креативних проявів є психометричний (Дж. Гілфорд, С. Меднік, Е. Торренс), онтологічний (С. Рубінштейн), інтегральний (Д. Богоявленська, В. Петровський, В. Дружинін, А. Карпов), рефлексивно-інноваційний (Є. Варламов, С. Степанов).

Важливими є також дослідження окремих аспектів зазначених явищ вітчизняними вченими. Так, Н. Маркіна – вивчає рефлексивні механізми креативності, С. Сажина – креативність в контексті сиблінгового аспекту, М. Найдьонов, Н. Хазратова, Л. Чорна – формування креативності й рефлексії під впливом соціального мікросередовища, Н. Шелепанова – рефлексивні детермінанти креативних проявів.

Креативність являє собою системне (багатомірне, багаторівневе) психічне утворення і включає мотиваційний, афективний, інтелектуальний, естетичний, екзистенційний, комунікативний, компетентнісний симптомокомплекси. Рефлексивні детермінанти у певній мірі являються механізмами, що запускають та покращують креативні можливості особистості шляхом рефлексивної самодіагностики. Розвинена якість рефлексувати активізує результативні креативні параметри діяльності особистості за допомогою актуалізації рефлексивних складових процесу самосвідомості (когнітивних, емоційних, регуляційних). У цілому, розвиток креативності можна розглядати як еволюцію її структури, перехід системи на новий рівень функціонального циклу. Креативні прояви – здатність, що включає в себе складові оригінальних і унікальних підходів під час розв'язання творчих завдань, що приводить до продуктивних особистісних і поведінкових змін та створення якісно нового досвіду за допомогою процесу рефлексивної самодіагностики. Особливо свій зв'язок з креативними проявами рефлексія демонструє у дорослих осіб.

Так, Т. Барішева зауважує, що інваріантними, системотвірними в структурі креативності дорослих є: мотивація (творча позиція), інтелектуальні (дивергентність, здатність до перетворення) та естетичні (формотворчість, асоціативність, перфекціонізм) параметри. Інтегрує структуру екзистенції – креативна (багатополярна, відкрита, мобільна, здатна до реконструкції) модель світу, яка може розглядатися в якості новоутворення в розвитку креативності у дорослих. Дослідниця уточнює, що композиційна організація, варіативні та похідні параметри креативності обумовлені індивідуальними, віковими та статевими відмінностями. Так, наприклад, пріоритет чоловіків – інтелектуальні параметри, компетентність, а також оригінальність креативних проєктів; домінанта жінок – емоційні параметри у структурі креативності. Креативність на різних етапах онтогенезу та в межах однієї вікової групи проявляється нелінійно й нерівномірно [1].

Основними характеристиками особистості, що проявляються в рефлексивно-творчих зусиллях, є: настанова на пошук нового досвіду; прояв і розвиток якостей і здібностей особистості в когнітивній, особистісній, мотиваційній і емоційно-вольовій сферах як важливих умовах креативних проявів; сформована позитивна "Я-концепція"; раціональне комбінування наявної інформації, у результаті чого

з'являється нова інформаційна система, що розширює межі попередніх знань; наявність внутрішньої свободи; прагнення до ризику тощо.

Отже, креативність і рефлексивність – властивості особистості, що виникають у результаті її діяльності в соціальному контексті. Для їхнього розвитку насамперед потрібні особливі умови: наявність позитивного зразка поведінки, соціальні підкріплення творчої поведінки (В. Дружинін, Н. Хазратова), наявність наставника і вплив сім'ї, сімейних стосунків (Е. Корсунський, О. Тунік), а також особливий тип мотивації – внутрішній, пов'язаний з перетворювальною потребою і рефлексивно-творчими настановами тощо.

Методика та процедура дослідження. У дослідженні прийняла участь 121 особа м. Чернігова, з яких 28,2 % – чоловічої та 71,8% – жіночої статі. Опитаних було розподілено на дві вікові групи: особи юнацького віку (16-19 рр.) – 50,7 % і молодь (20-40 рр.) – 49,3 %. За таким чинником як порядок народження у батьківській нуклеарній сім'ї респонденти розподілилися наступним чином: єдина дитина – 43,7 %, старша дитина – 29,8 %, молодша дитина – 26,5 %.

У дослідженні було використано наступні методики: методику діагностики рефлексивності А. Карпова, методику Куна, Мак-Партленда "Хто Я такий?", методику діагностики особистісної креативності О. Тунік, тест для вивчення невербальної креативності "Завершення малюнків" Е. Торренса (в адаптації А. Вороніна), тест на рівень вербальної креативності С. Медніка.

Математико-статистична обробка результатів здійснювалась за допомогою процедури контент-аналізу, а також пакету комп'ютерних програм SPSS (частотний і кореляційний (критерій Спірмена) аналізи, порівняння середніх значень (U-критерій Манна-Уїтні)).

Аналіз результатів дослідження. У результаті проведеного дослідження, спрямованого на виявлення особливості зв'язку між рефлексивністю та креативністю дорослих осіб за такими параметрами, як: стать, вік, сиблінговий статус у батьківській нуклеарній сім'ї (єдина, молодша, старша дитина), було отримано наступне. Так, у жіночій групі виявлено вищі показники за такими параметрами, як: "рефлексивне "Я"" ($p \leq 0,05$) та "комунікативне "Я"" ($p \leq 0,01$), а нижчі – "діяльнісне "Я"" ($p \leq 0,05$) порівняно з чоловічою групою. Жінки зосереджені на комунікативній сфері: вони приділяють більше уваги аналізу своїх комунікацій з найближчим оточенням, частіше звертаються до свого внутрішнього стану, до оцінки своїх особистісних якостей. Чоловіки оцінюють власну діяльність, навички, уміння, знання, досягнення та надають прогнози. Показник "діяльнісне "Я"" чоловіків свідчить про кращу здатність зосередитися на собі заради справи, про стриманість, а також дипломатичність, уміння працювати з власною тривогою, напруженням, зберігати емоційну стійкість, що є ознакою особливої сукупності емоційно-вольових і комунікативних здібностей. В осіб чоловічої статі існує зв'язок показників "рефлексивного "Я"" і "матеріального та фізичного "Я"" ($r=0,6$; $p \leq 0,01$). Також, у чоловіків виявлено зв'язок між такими показниками, як: "перспективне "Я"", "рефлексивне "Я"", "фізичне "Я"", "діяльнісне "Я"", "матеріальне "Я"". У свою чергу, результати жінок засвідчили негативний зв'язок між "комунікативним "Я"" й "соціальним "Я"" ($r=-0,4$; $p \leq 0,05$), що дає змогу дійти висновку про те, що жінки менш схильні аналізувати та давати оцінку соціальній сфері свого життя та стосункам з оточуючими людьми. Чоловіки, у свою чергу, найбільше рефлексують з приводу матеріального та фізичного аспектів життя.

Результати засвідчили, що у респондентів 16-19 рр. досліджуваний нами зв'язок має більш складний характер. Важливо наголосити на таких виявлених особливостях саме в цій віковій групі, як: показник "рефлексивність" пов'язаний зі статтю ($r=0,4$; $p \leq 0,05$), сиблінговий статус з "рефлексивним "Я"" ($r=0,6$; $p \leq 0,01$). Також показники "оригінальність" й "унікальність" продемонстрували свій зв'язок з показниками "фізичне "Я"" ($r=0,4$; $p \leq 0,01$), "унікальність" з "комунікативним "Я"" ($r=-0,4$; $p \leq 0,05$), "оригінальність" з "перспективним "Я"" ($r=0,4$; $p \leq 0,01$).

Дані респондентів старшої вікової групи демонструють більш стабільний характер зв'язку між креативними проявами. Це дає змогу зробити висновок, що креативні прояви у людей старшого віку вже більш структуровані порівняно із респондентами молодшої вікової групи, в яких ще відбувається активний бурхливий процес їхнього становлення й розвитку. Поряд із цим, у респондентів вікового діапазону від 20 до 40 рр. показник "рефлексивність" передусім демонструє свій зв'язок з віком, показниками "фізичне "Я"" ($r=0,5$; $p \leq 0,01$), "уява" ($r=0,3$; $p \leq 0,05$), "схильність до ризику" ($r=0,4$; $p \leq 0,05$). Тобто, рефлексивно-креативні аспекти проявляються у наступному: з віком все більшої виразності набуває рефлексія свого фізичного вигляду, наявність внутрішньої свободи, прагнення до ризику, пошук нового досвіду.

Результати продемонстрували, що респонденти, які являються молодшими дітьми за порядком народження у батьківській сім'ї, більш схильні до рефлексивної поведінки порівняно з єдиними дітьми ($p \leq 0,01$). Молодшим за сиблінговим статусом особам порівняно з єдиними легше, звичніше аналізувати власну поведінку та вчинки, приділяти увагу оцінюванню свого місця серед оточуючих та їхнього ставлення до них. У даному порівняльному форматі опитувані першої групи виглядають адаптивнішими.

Респонденти, що є молодшими за порядком народження у нуклеарній батьківській сім'ї, більш схильні до творчих проявів порівняно зі старшими ($p \leq 0,05$). Вони більше орієнтовані на створення нових ідей, а результати їхньої діяльності частіше мають унікальний характер. Позаяк, на думку таких дослідників як А. Адлер, Р. Річардсон, У. Тоуман, молодші діти емоційніші, спонтанніші.

Результати респондентів зі сиблінговим статусом "єдина дитина" в нуклеарній сім'ї продемонстрували: по-перше, достатньо сильний зв'язок між усіма проявами креативності (їдеться про допитливість, уяву, складність та схильність до ризику), по-друге, зворотню кореляцію між "унікальністю", "оригінальністю" та "рефлексивністю" ($r=-0,4$; $p \leq 0,05$). Це є свідченням того, що в особистості, яка виховується як єдина дитина в батьківській сім'ї, креативні прояви насамперед розгортаються у зовнішніх діях, у більшості випадків не завжди прорефлексованих. Отримані результати дозволяють зауважити, що така людина була позбавлена суперництва, взаємодії з сиблінгами (тобто мала дещо менший, вужчий комунікативний простір у дитинстві), тому для неї цей аспект набуває більшої актуальності вже у дорослому житті; вона особливо потребує визнання, оцінки з боку власного оточення.

Особи зі сиблінговим статусом "молодша дитина" у сім'ї продемонстрували найсильніший зв'язок між усіма досліджуваними проявами креативності (їдеться про допитливість, уяву, складність, та схильність до ризику заради пошуку незвичного вирішення завдань) порівняно з єдиною дитиною (навіть старшою). Отримані дані дозволяють також спостерігати зв'язок між показниками "вербальна" й "невербальна креативність". Результати респондентів, які є молодшими дітьми в батьківській сім'ї, демонструють позитивний зв'язок між показниками "рефлексивне" і "фізичне "Я", а також "діяльнісне "Я" ($r=0,5$; $p \leq 0,05$). Це дозволяє дійти висновку, що такі особи більш схильні аналізувати власні плани на майбутнє, досягнення тощо; їхня рефлексивна поведінка зорієнтована на внутрішній план, але відображається й у зовнішньому (діяльнісному). Тобто, рефлексивні дії у випадку з "молодшими" за сиблінговим статусом респондентами мають більш амбівертний характер.

У респондентів зі сиблінговим статусом "старша дитина" виявлено позитивний зв'язок між показниками "рефлексивності" й "креативності" ($r=0,5$; $p \leq 0,05$). Креативність у даному випадку має інтровертований характер. Це узгоджується з існуючим описом старших дітей за порядком народження в психології (А. Адлер, У. Тоуман) як більш виважених, відповідальних.

Висновки та перспективи дослідження. Отже, аналіз результатів дослідження, спрямованого на виявлення особливостей зв'язку між рефлексивністю та креативністю дорослих осіб за такими параметрами, як: стать, вік, сиблінговий статус у батьківській нуклеарній сім'ї (єдина, молодша, старша дитина), виявив наступне.

Доведено, що специфіка зв'язку між рефлексивністю й креативними проявами у дорослих осіб насамперед себе засвідчує в спрямуванні, змістовності, виразності й силі за такими критеріями як вік і сиблінговий статус.

З'ясовано, що домінантою рефлексивного дискурсу у жінок є емоційна, рефлексивна оцінка самих себе; у чоловіків – рефлексування з приводу матеріального та фізичного аспектів життєдіяльності. У першому випадку рефлексія структурно увиразнює себе передусім в інтрапсихічному, а в другому – інтерпсихічному спрямуванні.

Підтверджено особливу виразність зв'язку між рефлексивністю, креативними проявами і віковими параметрами опитаних. Цей зв'язок на різних вікових етапах нелінійний і нерівномірний. Молодші особи (їдеться про юнацький вік) продемонстрували зв'язок між рефлексивністю й креативними проявами більш складного характеру. Рефлексивність у цьому віці особливо засвідчує свій зв'язок зі статтю, сиблінговим статусом особи в батьківській нуклеарній сім'ї, оригінальністю. Креативні прояви у людей старшого віку більш структуровані порівняно із респондентами молодшої вікової групи, у яких ще триває активний бурхливий процес їхнього становлення й розвитку.

Виявлено взаємозв'язок проявів креативності і сиблінговим статусом дитини в батьківській нуклеарній сім'ї. Так, молодші (за сиблінговим статусом) діти мають вищий рівень прояву унікальності порівняно з особою зі статусом старшої. Також респонденти зі сиблінгового статусу молодшої дитини є більш рефлексивними порівняно з тими, хто має статус одинака. Останні, у свою чергу, мають найбільш складний і суперечливий зв'язок між рефлексивністю й проявами креативності (це насамперед стосується оригінальності та унікальності). Особливістю рефлексивності молодшої за порядком народження особи є те, що вона розгортається передусім у сфері фізичного та діяльнісного простору. Лише в осіб із сиблінговим статусом старшої дитини виявлено прямий позитивний зв'язок між креативністю та рефлексивністю (саме в цьому випадку прослідковуються ознаки внутрішнього типу мотивації).

Результати наведеного дослідження не вичерпують всієї багатоаспектності й складності проблеми. Важливі наступні дослідження, в яких має бути приділена увага мотиваційному, інтуїтивному, ціннісному аспектам творчості, моделюванню ефективної стратегії активізації й регуляції рефлексивних актів самосвідомості в розвитку творчої активності й унікальності людини.

Використані джерела

1. Барышева Т.А. Психологическая структура и развитие креативности у взрослых : автореф. дис... доктора психол. наук : 19.00.13 "Психология развития, акмеология" / Т.А. Барышева. – СПб., 2005. – 38 с.
2. Выготский Л.С. Собрание сочинений / Л.С. Выготский : В 6 т. – М., 1984. – 433 с. – Т. 4
3. Карпов А. В. Психология рефлексии / А. В. Карпов, И. М. Скитяева. – М.: ИП РАН, 2002. – 367 с.

4. Ковалев С.Э. Рефлексивный ум. Опыт экспериментального исследования рефлексии [Монография] / С.Э. Ковалев. – Усть-Каменогорск : Изд. ВКГУ им. С. Аманжолова, 2008. – 84 с.
5. Маркина Н.А. Рефлексивные механизмы креативности личности : автореф. дис. ... канд. психол. Наук : 19.00.01 "Общая психология, психология личности, история психологии" / Н.А. Маркина. – М., 2012. – 23 с.
6. Найденов М.И. Концепция групповой рефлексии / М.И. Найденов. – Запорожье : IRIS, 1996. – 140 с.
7. Рубинштейн С.Л. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн. – М.: Наука, 1997. – 189 с.
8. Шелепанова Н.В. Рефлексивная детерминация креативных проявлений личности : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 : "Общая психология, психология личности, история психологии". – Барнаул, 2003. – С. 20 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dslib.net/obwaja-psixologia/refleksivnaja-determinacija-kreativnyh-projavlenij-lichnosti.html>.
9. Хазратова Н.В. Формирование креативности под влиянием микросреды : автореф. дис ... канд. психол. наук : 19.00.01 "Общая психология, психология личности, история психологии" / Н.В. Хазратова. – М., 1994. – 16 с.
10. Nolen-Hoeksema S. Rethinking Rumination / S. Nolen-Hoeksema, B.E. Wisco, S. Lyubomirsky // Perspectives on Psychological Science. – 2008. – Vol. 3, № 5. – P. 400–424.
11. Snyder M. On the nature of self-monitoring: Matters of assessment, matters of validity / M. Snyder, S. Gangestad // Journal of Personality and Social Psychology. – 1986. – Vol. 51. – P. 125-139.

Prymak Yu. V.

RELATION BETWEEN REFLEXIVITY AND CREATIVE MANIFESTATIONS OF PERSONALITY

In the article the peculiarities of the relation between reflexivity and creative manifestations of personality by such parameters as sex, age and sibling status in parental nuclear family (single, younger, older child) are presented.

It is proved that the specific of relation between reflexivity and creativity manifestations among adults shows itself especially in targeting, content, expression and strength by criteria such as age and sibling status.

It is found that reflexivity among women structurally emphasizes itself primarily in intrapsychic direction, and in interpsychic direction among men.

Special significance of relation between the reflexivity, creative manifestations displays and age parameters of the respondents are confirmed. This relation at different age stages is not linear and even. Younger people (adolescents are meant) have demonstrated a relation between reflexivity and creative manifestations of a more complex nature. Reflexivity at this age especially shows its relation to a sex, sibling status of a person in the parent nuclear family, originality. Creative manifestations in the elder age group are more structured compared to the younger respondents, who are going through rapid process of their formation and development.

It is found that younger (by sibling status) children have higher levels of displaying uniqueness compared to older people. Also, respondents with sibling status of a younger child are more reflexive than those who have the status a single person. The latter, in turn, have the most complex and contradictory relation between reflexivity and creativity manifestations (this is particularly true concerning originality and uniqueness). The feature of younger on birth order person's reflexivity is that it takes place primarily in the area of physical and activity space. Only among persons with sibling status of an older child a direct positive relationship between creativity and reflexivity is found (in this case, features of internal motivation type are traced).

Key words: reflection, reflexivity, consciousness, creativity, age, sex, sibling position in the nuclear family.

Стаття надійшла до редакції 28.05.2015